

Сүйлөшүү маданиятына үйрөтүүнүн он шарты

Албетте, «сүйлөшүү-психологиялык акт» экендигин психологдор туура белилешет. Анткени сүйлөшүүдө пикир алышып жаткандардын психологиялык абалы, көңүл жагдайы, сүйлөшүүнүн тематиканы, мазмуну, сүйлөшүү жүрүп жаткан чөйрө, сүйлөшүүчүлөрдүн жаш курак, ж.б. өзгөчөлүктөрү чоң роль ойнобой койбойт. Ошону менен бирге изилдөөлөрдө да практикада да сүйлөшүп жаткандардын адептик сапаттары менен катар, сүйлөп жаткандагы маданияттуу манера, мимика жана жесттер да чоң мааниге ээ экендиги маалым. Демек сүйлөшүү маданияттуу жүзөгө ашышы үчүн адамдардан көп нерсе талап кылынат экен.

Ушул тууралуу маселеге карата профессор Т. Маразыков «Сүйлөшүүнүн системасы» аттуу макаласында: сүйлөшүүнүн чөйрөсү, сүйлөшүүнүн максат-милдеттери, сүйлөшүүнүн темасы, багыты, объектиси, сүйлөшүүнүн кызыкчылыгы, сүйлөшүүнү орду, сүйлөшүүнүн мезгили, сүйлөшүүнүн шарт-кырдаалы, сүйлөшүүнү маанайы, сүйлөшүүчүлөрдүн мамилеси, сүйлөшүүдөгү карым-катыштык өзгөчөлүк, сүйлөшүүнү ишке ашыруудагы компоненттердин өзгөчөлүгү, сүйлөшүүдө айтуучу менен угуучунун ал-абалы, сүйлөшүүдөгү зарылдык жана муктаждык, сүйлөшүүгө негиз болгон себептер, сүйлөшүүдөгү негизги саясат, сүйлөшүүнү ыргагы, тону, сүйлөшүүнүн сапаты, сүйлөшүүнү функциясы, жыйынтыгы, психологиялык кырдаал, логикасы, жана сүйлөшүүнү стилдик табияты деп, анын жалпы жыйырма эки шарты тууралуу кеп кылган жана алардын түшүндүрмөсүн берген.

Бул аталган маселе, тактап айтканда, сүйлөшүү маданияты, чындыгында эле, кыргыз тилин эне тили катары окутууда, башка улуттун балдарына үйрөтүүдө да олуттуу ойлорду камтып отурганы талашсыз. Анткени, тил- маданият, тил аркылуу улуттун маданияты таанылат, ал улуттун адамы сүйлөшүү процессинде өз улутунун сүйлөшүү маданиятын билдирет, ошону менен бирге, ар бир адамдын сүйлөгөн сөзү аркылуу жеке маданиятын да, адам менен мамилелешүү маданиятын да туюнтат. Жогорудагы окумуштуу Т.Маразыков айтып отурган сүйлөшүү системасы мына ошол маданияттуу сүйлөшүү шарттарын чагылдырып отурганы менен айрыкча баалуу.

Дегинкиси, жогоруда айтылгандай, тил–улуттун маданияты, анын маданий улуу казынасы. Адам кайсы улутка тиешелүү болсо, ошол тилде сүйлөө менен, өз улутунун маданиятын алып жүрүүчү болуу менен, өз кебинде улутунун сүйлөө маданиятын чагылдырат. Андай болсо, тил сабагынын эң башкы максаттуулугун –идеологиялык максаттуулугу десек,– анын улутту таануутучулук милдетинин (когнитивдик) негизгиси катары баланы сүйлөө маданиятына калыптандыруу милдети кыргыз тили сабагынын өзөгүндө өзгөчө орунда турат.

Ал үчүн, төмөндөгүдөй турмуштук да, дидактикалык да түмүндөгүдөй зарыл турмуштук шарттар жүзөгө ашырылышы керек. Атап айтканда:

- 1) Адамда улуттук мериталитеттин, атуулдук патриоттуулук сапаттардын жана сезим-туюмдун бекемдиги;
- 2) Эне тилде сүйлөө жана жазуу маданиятынын жогору болуусу;
- 3) Эне тилде жазуу жана оозеки түрдө чыгармачыл ой жүгүртө алуусу;
- 4) Эне тилдеги сөз байлыгынын жана байланыштуу кебинин жогору болуусу;
- 5) Адамдар менен мамилелешүү маданиятынын жогору болуусу;
- 6) Жүрүм-турумун турмуштук түрдүү кырдаалга жараша өзү акыл-эстүү башкара билүүсү;
- 7) Сүйлөшүп жаткан адамынын кебин сыйлап уга билүүсү, анын кебине каршы боло турган болсо, каршылык кылуу же макул болуу маданиятына үйрөнүүсү;
- 8) Сүйлөшүүдө учуроочу түрдүү кеп кырдаалына жана сүйлөө жагдайларына жараша эмоциясын башкара билүүсү;
- 9) Кырдаалга ылайык улуу-кичүүгө, тааныш бейтааныштарга карата тамаша-чын сөздөрдүн орундуу айтылуусу же жумшак юморду тараптардын туура камбыл ала билүүсү;
- 10) Сөздүн лексика-семантикалык маанисин так түшүнүүсү, сөз кадырын сыйлоосу, сөздү бага билүүсү, сөз байлыгын ээ болуусу, сүйлөшүү маданиятын өнөр катары кабылдоосу, жалпы алганда, сүйлөө өнөрүнө ээ болуусу.,

Мына ушул жана башка турмуштук зарыл шарттардын аткарылышы гана адамдын коммуникативдик маданияты түптөлгөн болот жана ага жараша инсандын коммуникативдик компетенттүүлүгү, коммуникативдүүлүк маданияты калыптанат— деп атасак болчудай. Ал маданиятка инсандын ээ болуусу «коммуникативдик чеберчилиги» деп аталуусу, балким тура болор.

Улуу ойчул Б.Шоунун «Бир окумуштуунун чечкен проблемасы өзүнүн артынан он кырдуу ойду чубап чыгат» деп айтканы бар эмеспи. Ошону эске алып, жогорудай айтылгандардын негизинде, албетте, ал ар кыл көз караш анын изилдөө предмети менен объектисине жараша түрдүү көз карашты жараткан сыңары, орто мектепте кыргыз тилин окутуу процессинин мисалында, эми анын шарттарына ылайык күндөлүк сабактарда жүзөгө ашыруу менен, окуучуларды сүйлөшүү маданиятына үйрөтүүнүн методикалык шарттары катары биз өз алдыбызча төмөндөгүлөрдү айрыкча маанилүү деп бөлүп алдык. Эми сөз кезегин ушул багытка берели:

1. Сүйлөшүүдө чөйрөнүн (расмий же расмий эмес) эске алынышы;
2. Адамдардын жаш-курак өзгөчөлүктөрүнүнүн эске алынышы;
3. Сүйлөшүү кезиндеги психологиялык жагдайдын көңүлгө алынышы;

4. Сүйлөшүү кезинде пикир алышуучулардын маданияттуу манерасы жана ыктуу мимиканын, сүйлөө жестинин сакталышы (ымдоо-жаңсоо. . .);
5. Сүйлөшүүчүнүн үн тонунун адамгерчилик мамиленин чегинде болушу;
6. Сүйлөшүүдө адамдар нравалык-этикалык эрежелерди анын нормаларын кармануу;
7. Сөздү сүйлөшүүнүн тематикасынын жана моралдык чен-өлчөмдүн чегинде гана колдонуу;
8. Сүйлөшүүнүн түрдүү жагдайында жана кырдаалында эмоцияга алдырбоо;
9. Сүйлөшүү кезинде сүйлөшүүчүлөрдүн уга билүү жана каршы болуу маданияты менен коштолушу;
10. Сүйлөшүүнү алдыртан максаттуу уюштуруу, аны сүйлөшүп бүткөнчө сактоо жана аяктоо.

Мына ушул он белгилери сүйлөшүү маданиятынын, т.а. маданияттуу сүйлөөгө окуучуларды үйрөтүүнүн он эрежеси да алсак туура болот – деп ойлойм.

Ошентсе да, бул он эреже шарттуу жагдайларды өзүнө камтыйт жана аны кармашууну талап кылат.

Бул эрежелерди талдап келсек, «Сүйлөшүү-психологиялык гана акт» эмес экендигине ишенебиз. Анткени, бул жерде, сүйлөшүүгө катышкандардын психологиялык гана абал-жагдайлары эмес, алардын этикалык, моралдык сапаттары да бирдей эле деңгээлде катышып жаткандагы айкын көрүнүп турат.

Эми, ушул «эрежелердин» ар бири туурасында, анын негизги белгилери туурасында мисалдар менен сөз кылып өтөлү.

1. Сүйлөшүүдө чөйрөнүн (расмий же расмий эмес) эске алынышы.

Албетте, адамдар күн сайын ар кандай чөйрөгө кабылышат, айылда же шаарда жашашат, үйдө же көчөдө болушат, окушат, иштешет же башка бир коомдук жайларга барышат. Окуучулар мугалимдери менен же түрдүү кесип ээлери менен баарлашышат. Ал эми, үйдө балдар ата-энелери болсо балдар же башка жакындары менен сүйлөшүшөт. Үйдөгү баарлашуу эмоционалдуу мүнөздө эркин жагдайда негизинен турмуштук проблемалар туурасында болсо, коомдук жайларда, дээрлик коомдук, кесиптик маселелер козголуп, ролдук маектешүүлөр жүрөт. Мындай учурларда сүйлөшүүлөр, сөзсүз түрдө коомдук жагдайлардын шартын эске алышат, эмоцияга көп берилбейт, этикалык нормаларды сакташат, тааныш-бейтааныштык мамиле, өкүм сүрөт – административдик, адистик-ролдук алака сакталат.

Мисалы: бир адамга кайрылууга туура келсе, «Кечиресиз, сизге кайрылууга мүмкүн бекен?» десе, же бир адамды иш боюнча издеп келген болсо, «Мүмкүн болсо айтып коёсузбу, сиз Азим агай (же Айгүл эжей) эмессизби?» деп суроого туура келет. Же болбосо, кимдир бирөөнү тааный албай турса: «Мен сизди тааный албай турам, сиз Касым агайсызбы?» деп

сураса, кээде коомдук жайда этиканы сактап, башка бирөөлөрдүн тынчын албас үчүн: «Эгер мен сизге жолтоо болуп жаткан болсом, башка убакта келейин» деп, сүйлөшүүчү адамдын шартын түшүнүп, өзүнүн маданияттуу мамилесин билгизет.

2. Сүйлөшүүдө адамдардын жаш-курак өзгөчөлүктөрүнүн эске алынышы.

Айрыкча, кыргыз элинде улуу-кичүүлөрдүн мамилесинде өзүнчө эрежелер калыптанган. Кичүүлөр улууларга үнүн көтөрүп сүйлөшүүсү өтө эле өөн көрүнгөн. Улуу-кичүүлөрдүн мамилесинде өзүнчө эрежелер калыптанган. Кичүүлөр улууларга үнүн көтөрүп катуу сүйлөөгө, айтканын аткарбай коюуга тийиш эмес, акарат сөз айтып, капа кылуусу айрыкча эссиздик катары бааланган. Кичүү адам улуулардын алдында кичи пейил болуп, улуулардын айткан сөзүн мыйзамдай кабыл алуусу шарт. Улуулар болсо, кичүүлөрдү ызаттап, көңүлүн көтөрүп, ыктуу сөзүн колдоп турат. Ошондуктан, «улууга урмат, кичүүгө ызат» дешет элибиз.

Улууларга кичүүлөр чектен чыгып ыксыз кеп айтуусу уят катары көрүлөт, балдарга ылайыксыз сөздөрдү улуулар дагы алардын катышуусунда сүйлөшкөнүн осол көрүшөт. Мен улуумун, сен кичүүсүң деп эле курулай басынтып, оң-тетири тескеп, өзүнүн барк-баасын түшүрүүнү туура көрүшпөгөн. Ушундан улам, сүйлөшүү эмоционалдык-психологиялык гана эмес, этикалык-психологиялык да акт экендигине дагы бир ирет ишенебиз.

Ушундан улам, элибиз: «Кары айтсе кеп болот, калайыкка эп болот» дешип, улуу адамдын айткан сөзүн мыйзам катары кабылдашкан, «Улууну укпаган узакка жетпес» деп, көптү көргөн адамдын айтканын укпаган тажрыйбасыз адамдын көп жаңылыштыкка барарын эскертишкен. «Улуунун сөзүн ук, кичүүнүкүнө ойлон» деп, улуунун сөзү менен бирге, кичүүнүн да сөзүнүн эптүү болор учурун да эске салышкан. Мындай мисалдар, көбүнчө, буйрук иретинде айтылуу менен, Буйрук этиш темасын талдап-үйрөтүүдө кеңири колдонулушу ыктымал.

3. Сүйлөшүү учурундагы эмоционалдык-психологиялык жагдайдын эске алынышы да айрыкча маанилүү.

Сүйлөшүүнүн натыйжалуу болушу – сөзсүз эмоционалдык-психологиялык жагдайга жараша болоруу практикада белгилүү. сүйлөшүүчүлөр жагымдуу жагдайды, жагымдуу учурду тандап алышса гана жакшы шарт түзүлөт. Адамдын маанайын чөгөргөн, кыжаалат кылган жагдай сүйлөшүүгө сөзсүз тоскоол болот. Айрыкча, жанындагы бирөөлөр кайгырып, көңүлү чөгүп турса көңүлдүү сүйлөшүү гана эмес, узак баарлашуу дагы ылайыксыз. сүйлөшүп жаткан адамдын да көңүлү чаппай, же ооруп, же күтүүсүз нерседен шашып, ою ордунда болбосо, аны зордоп сүйлөшүүгө кыйнап убактысын алып, жолун тосууга да жарабайт. Мындай учурда сүйлөшүүнү башка убакытка кайрылууга туура келет. Кээ бир адамдар сүйлөшкүсү келген адамынын көңүл жагдайын, маанайынын ачык-жабык экенин эске албай сөзгө тартып, тиги адам сүйлөшүүдөн качып, же көңүлү суз болсо, аны жактырбай, куру-бекер таарынычын билдирген учурлар да болот. Кээде бирөөдө жамандык болуп жаткандыгына карабастан, айрымдар

өзүн көңүлдүү сезип, тамашалашып, ыксыз сүйлөшү, албетте, маданиятсыздыктын гана белгиси.

Бул жагдайга ылайык көптөгөн мисалдарды келтирсек болот: Алак, Этиштин сылык формасы темасын өтүүдө: «Кечиресиз, эгер сиздин мени менен сүйлөшүүгө азыр убактыңыз болбосо, башка убакта келейин». «Кечиресиз, мен сиздин маанайыңызды байкабай, тура эмес тамаша айтып алыпмын». «Мен байкабай айтып алып, сиздин маанайыңызды чөгөрүп алсам, кечирип коюңуз». «Менин ыңгайсыз кебиме таарынбасаңыз экен...» ж.б. сыяктуу мисалдарды лексика-семантикалык багытта талдап үйрөнүү албетте жакшы натыйжа бермек. Анткени адамдар арасында бири-бирине мындай кайрылуу— алардын сүйлөө маданиятын гана эмес, адам катары рухий маданиятынын да деңгээлин билдирет, кичи пейил, ак ниет, руху таза, изги мамилесин да туюнтат.

4. Сүйлөшүү кезинде маданияттуу манеранын жана ыктуу мимиканын (ымдоо-жаңдоо) сакталышы.

Сүйлөшүү кезинде, айрым адамдар колун жаңсап, көзүн ымдап, оозун-мурдун кыймылдатып, айтайын деген оюн түрдүү экстра-лингвистикалык каражаттар менен ыктуу да, ыксыз да коштой беришет. Айрым учурда ал жаңсоо, жаңдоо, ымдоолор айтылган сөзгө кошумча маани берип, толуктап коштоп турганы жалган эмес. Кээде алар сөз айтылбаса да айтылар сөздү алмаштырып, айттырбай туюнтуп, айтар ойду сөзү жок эле туюнтуп коюшу да ыктымал.

Мындай жагдайлар тууралуу элибизде кээде «Жаңсаган кийик аттырат» десе, кээде «Айтканды укпаган-жаңсаганга зар болот» деп, анын оң-терс жактарын туура белгилешкен.

Ошентсе да, ымдоо-жаңсоо кээде өз орду менен болбой, сүйлөшүү маданиятына терс таасир этип, да максаттуу, орундуу колдонулбай калышы мүмкүн.

Мындай жаңдоо, ымдоолорду адамдар оң да, терс да мааниде колдонулат. Оң мааниде колдонулганы туурасында жогоруда айтылды. Ал эми терс мааниде колдонулуп, улуу-кичүү, адамдар экендигине карабай, тааныш-бейтааныш, расмий чөйрөбү, же үйдөбү, тандабай эле, көз ымдап, кол шилтеп, же жаңдап, сөөмөй кезей сүйлөп, же колу менен ыксыз тарткылап же түркүлөй жаңсап, ошондой эле, жактырбай, айтып жаткан сөздү укпай, жүрүп жаткан сөздү бусуп, терс кыялын көрсөтүп, кагып-силкип, өзүнөн башканын пикири менен эсептешпей кол шилтеп кетип калуунун өзү да сүйлөшүү маданиятына жатпайт. Ошондуктан, ар адам сүйлөшүп—пикир алышууда жаңдоо, ымдоо сыяктуу кошумча каражаттарын ыктуу, максаттуу, орундуу колдонуусу шарт.

Ошол үчүн элибиз «Сүйлөгөн кишиге сөөмөйүндү кесебе», «Текебердин сөзү-тескери», «Ай-чырайлуунун кебин терс кыялы бузат», «Түз жүргөндүн сөзү түз» деп накыл кептерди айтышкан. «Элдин акылы—элдин накылы» деп улуу ойчул Ж.Баласагын айтмакчы, албетте, мындай накылдар окуучулардын **маданияттуу мамиле аркылуу сүйлөө**

маданиятына үйрөнүүгө багыт аларын сөзсүз эстериине салат-деген ойдобуз.

5. Сүйлөшүүчүлөрдүн үн тонунун жылуу мамиленин чегинде болушу да эң маанилүү нерсе.

Анткени үн тону сүйлөшүү учурунда эң маанилүү каражат катары туюлат. Үндүн жумшак жана жагымдылуугу кулактан кирип, жүрөктү жибитет. Ошондуктан элибизде «Орой сөз жүрөккө барып таш болот», «Жылуу сөз жүрөктөгү музду эритет» – деп бекеринен айтылбайт. сүйлөшүү учурунда үндү жөнү жок көрүп орой сүйлөө, жагымсыз добуш, бой көтөрүүсү үнүнөн билинген менменсинүүчүлүк сүйлөшүүнүн натыйжасыздыгына алып келери шексиз.

Ошон үчүн улуулар дайыма «Бирөөгө сүйлөсөң, үнүңдү көтөрбөй сүйлө», «эмоцияга алдырбай сүйлө», «жылуу-жумшак сүйлө» деп кеңеш айтышканы тегин эмес. «Жылуу сөзгө жылан ийинен чыгат», «Өзү оройдун сөзү орой», «Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө», «Ойлонбой сүйлөгөн-онтобой ооруга чалдыгат», «Оймоктой оозго ороодой капкак керек», деген нечендеген элдик накыл сөздөрдүн терең маани-маңызы ушунда. Демек, адамдардын өз ара жылуу мамилесинин бир белгиси – анын жылуу-жумшак үнү экен. Андай болсо, сүйлөшүүдө үн тонун туура сактап, жылуу-жумшак мамиле жасоону унутпоо зарыл.

Кээде сүйлөөчү адам угуучу адамдын ким же кандай адам экендигин да байкабай, юмор менен кайрылып, ортодогу түшүнбөстүктү жаратып алуусу толук ыктымал. Ошондуктан, юморду сүйлөшүүдө колдонуун оруеду да, орунсуз да учурлары болорун байкоо керек. Мунун өзү да адамдын сүйлөө чеберчилигине байланышпай койбойт.

6. Сөздү сүйлөшүүнүн тематикасына жана моралдык чен-өлчөмдүн чегинде пайдалануу, т.а. сүйлөшүүдө темасына, сүйлөшүүчүлөрдүн курактык өзгөчөлүктөрүнө, сүйлөшүү чөйрөсүнө жана психологиялык жагдайга ылайык лексикалык-грамматикалык каражаттарды туура, ыктуу тандай билүү жана колдоно алуу да сүйлөшүүнүн натыйжалуулугунун ачкычы – деп айтсак болот. Ошондуктан, сүйлөнүп турган топко акысыз аралашып, эмне сөз болуп жатканы менен иши жок, өз оюн таңылоосу албетте, туура эмес. Сүйлөшүү кайсы тематикада башталса, анын аягына чейин логикалуу улануусу, чар жайыт болбой, ыраттуу жүрүшү – албетте, максатка ылайык келет.

Кээ бир адамдар башкалардын кызыкчылыгы менен эсептешпей, каалаган оюн таңуулап, тематикадан четтеп, беркини басмырлоо менен, моралдык этикалык эрежелерди эске албай маанайды бускан учурлар болот. Бул көрүнүш дагы адамдын сүйлөшүү маданиятына көлөкө түшүрбөй койбостугун окуучуларга жеткирүү зарыл.

Мындай учурларга ылайык элдик накыл кептер да арбын. Мисалы, сөз билбеген, сөздү ылайык-ыгы менен сүйлөй албагандар тууралуу: «Сөз билбеген өзүнө сөз тийгизет», «Сөз билген сөз менен тарбиялайт, сөз билбеген муштуму менен тарбиялайт», «Сөз атасы-ыр, сөз катасы-чыр», «Буттан жаңылган турат, сөздөн жаңылган турбайт», «Сөзү сөлтүк- кепке

кемтик», «Сөзү жаман элди булгайт, буту жаман төрдү булгайт» десе, сөздүн кадырын билип, тура, так айткан сөз устаттары тууралуу: «Сөз баштаган эл баштайт», «Акылдуунун сөзү кыска–айта салса нуска», «Эл баштаган аким сөз баштаган чеченге баш ийет», «Сөз кадырын билген-өз кадырын да билет», «Убагында айтпаса, сөздүн атасы өлөт», «Сөз кадырын билген-тандап айтат», «Сөзүнөн кармалган кутулбайт», «Айтканча сөз сенин кулуң, айткан соң- сен сөзүңдүн кулусун» деп, элибиз эзелтеден сөздүн барк-баасын улуу тутушкан.

Ушул багытка ылайык Алдар Көсөнүн бир кеби бар эмеспи. Эгерим сөзгө жеңилбеген Алдар Көсө бир ирет акылман Асан Кайгыга кайрылып, сөөмөйү менен башын көрсөтсө, Асан Кайгы тилин көрсөтөт эмеспи. Бул эки акылманды карап турган эл булардын үнсүз сырдуу сүйлөшкөнүн карап туруп түшүнбөй калышат. Анан алардын ичинен бирөө: «Бу силер биринер табышмактантып башыңарды көрсөтсөнөр, бириңер андан бетер табышмактантып, тилиңерди көрсөттүңөр, анда бириңер баш чайкап муюп калдыңар. Мунуңарды биз түшүнбөй калдык. Чечмелеп бергиле»-дейт турбайбы. Анда Алдар көсө турган элге кайрылып, «Мен акылман Асан Кайгыга башымды көрсөтүп, «башка балаа кайдан келет?» деп сурадым. Анда акылманым «башка бала тилден келет» деп, мени жеңип кетти. Муюп отурганым ошондон» деген тура.

Мына, биз жогоруда айткан «сүйлөө учурунда лексикалык-грамматикалык каражаттарды өз учурунда тура, так колдонуп сүйлөө гана адамдын кепке усталыгын даана билгизерин эске салат.

Мындай учурларды да мугалим сабактагы грамматикалык теманы түшүндүрүүдө анын мазмунуна жараша ыктуу колдонуп, мазмундук-грамматикалык жана да лексикалык-семантикалык талдоолорду жүргүзүп отурса, кыргыз тилин окутуунун түпкү максатына дал келери шексиз.

7. Сүйлөшүүнүн түрдүү жагдайында жана кырдаалында эмоцияга курулай алдырбоонун өзү эң татаал маселелерден болуп саналат. Кээде эмоцияга алдырбай сүйлөө. Эң эле кыйын учурайт. Өзүн кармана билип, сүйлөгөн сөзүнө маани берип, улууга-кичүүгө, кыйын-кысталыш кырдаал түзүлсө да каылга салып сүйлөшүү көпчүлүк учурда ишке ашпай калат. Ошонун айынан түрдүү көз караштардын айынан улуу-кичүү, тааныш-бейтааныш, ата-бала, адис-жетекчи, ж.б. бири-бирине акарат айтып, келишпестик сезим ырбап, көңүл оорутар сөз айтышат, чече турган маселе чечилбей калат. Эмоцияга алдыруу кырдаалы – ушуга окшош. Ошол үчүн айтат элибиз «Жоону жеңген баатыр эмес, өзүн жеңген-баатыр». Адам эң кыйын кырдаалда өзүнүн эмоциясын жеңе алган болсо – ал чыныгы баатыр экендигин элибиз ушул кыска накыл кеп менен элестүү кылып айтып койгон.

Ушул багытта айтылган элдик бир накыл кеп бар: бирөө сурайт экен «чыр кайдан чыгат» деп, анда тиги жооп берет экен: «чыр атаңдын башынан» деп. Дал ушунун өзү жогорудай айтылган эмоцияга алдырбай, кырдаалдан туура сөз менен чыгуу– сөз устаттыгынын бир белгиси.

8. Сүйлөшүүнүн натыйжалуулугу үчүн тараптардын бирдей деңгээлде кызыкдар болушу гана башталган же алдын ала мерчемделген

иштин да, сөздүн да натыйжалуу болуусунун бир кепили экендиги талашсыз. Тактап айтканда, бирдиктүү кызыкчылык гана же, алардын ынтымагына доо кетирген башка жагдайлар болсо да, алдын ала чечишип алар талаш маселе да мындай шартта натыйжалуу чечилүүсү толук ыктымал. Мындай учурлар эзелтен эл менен элдин, эр менен эрдин ортосундагы чатактарын баскан элчилердин ортосунда далай болгонун практика далилдеген.

Мындай учурларда сүйлөшүүчүлөр сөзүн багытын, ортодогу мамилени сүйлөшүүнүн аягына чейин сактоолору зарыл. Эгер сакталбаса, сөздүн нугу үзүлөт, мамиле да бузулуп, сөз максатка жетпей калат.

9. Дагы бир маанилүү маселе—сүйлөшүүнү адамдар алдыртадан макулдашып алуусу тууралуу. Эгер адамдар алдыртан макулдашып, кандай темада, кандай максатта сүйлөшө тургандыгы тууралуу макулдашып алышса, алардын кимдин пайдасы үчүн сүйлөшүү болору, ал кимдин пайдасына чечилери, кандай маанайда сүйлөшүү болору алдартан белгилүү болору бышык.

Сүйлөшүүчү адамдардын мындай даярдыгы анын максаттуу майнаптуу жүрүүсүн алдын алат жана психологиялык —этикалык жактан проблема туудурбай турган жагына да кепилдик болгонсуйт.

Мисалы:

10. Сүйлөшүү кезинде сүйлөшүүчүлөрдүн угуу жана каршы болуу маданиятынын болушу.

Бул эки түшүнүктүн адамдардын өз ара мамилешүүсүндө турмуштук зарылдыгы өтө керек. Анткени, адамдардын өз ара макул болуу же каршы болуу кырдаалдары турмушта чегүүчү жагдайлардан. Макул болуу — адамдардын мамилешүүсүн бекемдеп, ынтымагын уланта турган болсо, каршы болуу — ал ынтымактуу мамилени бусуп коюсу ыктымал. Бирок, ушул экөөнүн тең эки жагы оң жана терс жагы болорун акыл таразасы далилдеп келет.

Алсак, макул болуунун өзү эле түрдүү жагдайда жүзөгө ашарын андап көрөлү:

- а) чын дили менен макул болуу;
- б) аргасыздан макул болуу;
- в) кытмырланып, кууланып макул болуу;
- г) сатууланып, эсептешип макул болуу;
- д) арсар макул болуу;
- с) өз пикири жоктугунан макул болуу, ж.б.

Ошондой эле, каршы болуунун өзү да түрдүү жагдайда жүзөгө ашары белгилүү:

- а) өз позициясы бар экенинен улам далилдүү каршы болуу;
- б) жекече терс мамилеси бар экенинен улам эч кандай далили жок эле каршы болуу;
- в) пикирге арсар мамилеси бар экенинен улам, ишенбестиктен каршы болуу;
- г) бирдиктүү өз ара көз караштын болбогондугунан улам каршы болуу, ж.б.

Ошентсе да, булардын биринен да макул же каршы болунун ички маданий-этикалык жагы бар экени көрүнбөй отурат. Ал, академик Д. Лихачев айткан «каршы болуу маданиятын» адамдардын өздөштүрүүсүнүн зарылдыгы. Ошол сыңары, «макул болуу маданияты» да керектигин андап байкообуз керек.

Д. Лихачев саясий көз караштардын түрдүүлүгү (плюрализм) кезинде этностордун өз ара мамилешүүсү каршы болуудан улам, тиреше келген кезинде конфликтке барышпастан, ички позициясын билдирип, каршы экендиктерин чыр-чатаксыз билдиришип, проблеманы тынч чечүү маданиятын сунуш кылса, кыргыз публицисти окумуштуу С. Байгазиев кыргыздардын улуттук психологиясындагы: элдик салттан чыкпай, улуулардын кебин мыйзам катары кабылдап, элдин пикири менен аргасыз эсептешип, «ички менин жоготкон көчмөн инсан» каршы албай, аргасыз салтка моюн сунуп, өзүнүн жеке «мен» деген сезим – туюмдун адамда калыптанбай келаткандыгын түдүү мисалдар менен далилдеген (Мисалы: А. Осмоновдун «Ким болду экен?» поэмасындагы Күлбөс кыз Баркалбасты көрбөй эле сүйүп, ага ак жүрөгүнөн белек жөнөтүүсү, ж.б.).

Ушул мисалдар сыңары, күндөлүк турмушта эле мектеп окуучулары түрдүү кырдаалдарды конфликтке келишип, ортодон чыр-чатак уланып, бирин-бири майып кылып отурган социалдык шарттарды да мугалим кыргыз тили сабагында түрдүү мисалдар менен болгон келишпестиктерин – балдардын ички инсандыгын сыйлашуу аркылуу, кеп кырдаалдарын түзүү менен чечүүчү жагдайга үйрөтсө болорун көрүү керектигин айткыбыз келет.

Мисалы, «Кечирип кой, мен өз оюмду айтайын, сен мага куру бекер жала жаап жатасың. Менин эч кандай жаман оюм жок экенин түшүнсөң болмок», же «Мен сени сыйлайм, бирок айткан оюуңа макул эмес экенимди билдирем. Ал үчүн мени кечирип коюунду өтүнөм» же макул, айтыңыз, угайын, бирок, сиздин айтканыңыз эле тура деп эсептебешиңизди алдыртан суранам...

Мындай учурлар, албетте, тирешип, жаакташып жооп берчи чыр-чатакты ырбаткандан көрө, аны жумшартып, акылга чакырып сабырдуулукка үндөп, кырдаалды тынчтык менен чечүүгө өбөлгө түзмөкчү.

Ошондой эле, макул болуу маданияты да бизге айрыкча керек экендигин айткыбыз келет.

Эстейличи. К. Баялиновдун «Ажар» поестинде Ажар Чыр аттуу байга аргасыз аялдыкка кетип жатат. Ан Ажар энесинин мүрзөсүнө келип, монологунда билдирип: «Жаным апа, канындан жаралган кызың ата теги көрбөгөн бир байга аргасыз аял кетип отурат» деп, ботодой боздоп айтып отурат. Же болбосо, Ч. Айтматовдун «Саманчынын жолу» повестиндеги Толгонай менен Жер-Эненин монологун эстейличи:

Жер-Эне: Сен баягы айтам деген сөзүңдү небереңе айттыңбы?

Толгонай: Жок Жер-Эне. Бу жолу да айта албадым. Ал дагы чоңоё түшсүн, акылына келсин. Анан айтармын... ж.б.

Мында Толгонай Жер-Эненин суроосуна каршы болбогонун андай деп отурган жок чындыкты балага айтуунун учуру келе электигин. Ал үчүн убакыттын керектигин эстеп, маданияттуу түрдө «каршы болуп отурат»... .

Адамдардын ортосундагы мындай «макул болуу» же «каршы болуу» кырдаалдары – жеке эле өз ара мамилени гана туюнтуучу жагдайлар эмес, адамдардын өз ара сүйлөшүү кырдаалдары да экендигин мына ушул диалогдордон даана байкайбыз. Аны кыргыз тили жана адабияты мугалими сабактарында сүйлөмдөргө же чыгармаларга мазмундук-сюжеттик талдоолорду гана жүргүзүп чектелишпестен, логикалык-этикалык, семантикалык-лингвистикалык да талдоолорду жүргүзүү менен, окуучуларды сүйлөшүү маданиятына жатыктыруу негизги милдет экендиги талашсыз.